

**ABDURAHMON JOMIY VA ALISHER NAVOIYNING ISKANDAR  
HAQIDAGI DOSTONLARDA GUMANISTIK G‘OYALAR****ГУМАНИСТИЧЕСКИЕ ИДЕИ В ЭПОСЕ «ИСКАНДАР» АБДУРАХМАНА  
ДЖАМИИ И АЛИШЕРА НАВАИ****HUMANISTIC IDEAS IN THE EPIC OF ISKANDAR BY ABDURAHMAN JAMII  
AND ALISHER NAVAI**

Otayarova Umida  
Bolibek qizi

Uz-Fi pedagogika  
instituti assistenti

e-  
mail:umida.bolibeko  
vna@gmail.com

1. O'zbekiston-Finlandiya pedagogika institute, Samarqand, O'zbekiston

**ANNOTATSIIYA.** Ushbu maqolada Abdurahmon Jomiyning “Xiradnomayi Iskandariy” va Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonlaridagi gumanistik g‘oyalar saxovat, to‘g‘rilik, qanoat, hilm targ‘ibiga bag‘ishlangan hikoyatlar orqali ochib beriladi.

**KALIT SO‘ZLAR.** Gumanizm, Sharq adabiyoti, inson kamoloti, saxovat, to‘g‘rilik, qanoat, hilm, iymon

**АННОТАЦИЯ.** В данной статье гуманистические идеи в эпосе Абдурахмана Джами «Хирадномайи Искандари» и Алишера Навои «Садди Искандари» раскрываются через сюжеты, посвященные пропаганде щедрости, правильности, довольства и мудрости.

**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА.** Гуманизм, восточная литература, человеческое совершенство, щедрость, праведность, довольство, знание, вера

**ANNOTATION.** In this article, the humanist ideas in Abdurahman Jami’s “Khiradnomayi Iskandari” and Alisher Navoi’s “Saddi Iskandari” epics are revealed through stories dedicated to the promotion of generosity, correctness, contentment, and wisdom.

**KEY WORDS.** Humanism, Eastern literature, human perfection, generosity, righteousness, contentment, knowledge, faith

Gumanizm – insonshunoslik adabiyotning bosh g‘oyasi bo‘lib, saxovat, adolat, ezgulik, o‘zaro hurmat kabi xislatlarining tarannumi orqali ochib beriladi. Sharqda shu yo‘nalishda Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”, Sa‘diy Sheroziyning “Guliston va Bo‘ston”, Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” asarlarining yaratilganligi barkamol inson haqidagi qarashlarning zamon va makon tanlamasligidan dalolat beradi. Jumladan, ikki buyuk daho Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy asarlarida shaxs ma‘naviy kamoloti, gumanistik qarashlar asosiy o‘rinda turadi. Shoirlarning “Xamsa”lari (Jomiyning “Haft avrang”) sujet jihatidan turlicha, ammo ularga adolat, saxovat, himmat, to‘g‘rilik, ezgulik, parxezkorlik kabi insoniy xislatlar g‘oyasi singdirilgan. “Xiradnomayi Iskandariy” va “Saddi Iskandariy” asarlarini qiyosiy o‘rganish mobaynida bu fikr yaqqolroq namoyon bo‘ladi.

Abdurahmon Jomiy “Xiradnomayi Iskandariy” dostonida bu g‘oyalarni tasavvuf bilan bog‘lab tushuntirsa, Alisher Navoiy hayot bilan bog‘laydi. Jumladan, saxovat masalasi Jomiyda bir kishining xotiniga “Nimani boshqalar uchun sarflasang o‘zingniki va yashirib qo‘yganing o‘zganiki” degan hikoyati orqali ochib beradi. Saxovat shunday bir ne‘matki, inson boshqalarga qancha yaxshilik qilsa, o‘ziga

qaytadi. Bu haqida hazrat Navoiy “Mahbub ul-qulub” asarining 11-tanbehida alohida to‘xtalib, uning darajasini belgilab beradi. Saxovat shunday ne‘matki, hatto musulmon bo‘lmagan habashni ham Jannat sari yo‘llaydi, u kishining badani, ya‘ni Navoiy talqinicha, inson saxovatsiz bo‘lishi mumkin emas, chunki odamni etsiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Shuningdek, u jism himmat bo‘lmasa, ruhsiz tanaga o‘xshaydi. Bu bilan ma‘lum bo‘ladiki, saxovatning ham darajasi bo‘lib, uning oliy ko‘rinishi himmatdir. Ammo har kimga kerak nokerak nasralarni berish natijasida o‘zini saxovatli deyish ham o‘rinsizdir. Xalqqa maqtanish maqsadida o‘zini saxiy qilib ko‘rsatmoq esa illatdir. Abdurahmon Jomiy ushbu g‘oyani yuqorida nomi tilga olingan hikoyat orqali izohlab beradi. Hikoyatga ko‘ra bir hakim pul to‘la hamyonni xotiniga bergach, ma‘lum vaqtdan so‘ng uning hisob-kitobini so‘raydi va ayoli undagi kumush tangalarni ikkiga taqsimlab, yarmini beva-bechoralar, hojatmandlarga ehson qilib, qolgan yarmini o‘ziga sarflaganligini bayon etadi. Shunda haligi hakim ehson qilingan tangalarning o‘ziga qaytib kelishini, ammo o‘ziga sarflaganlarining nima bo‘lishi noma‘lum ekanligini aytadi. Ya‘ni saxovat sabab ehson qilingan narsalar kishiga savob bo‘lib qaytib keladi. Ishlatmay saqlab qo‘yilgan oltin-u javohirlar, bebaho zeb-ziynatlar vaqti kelib o‘ziga buyurmasligi ham ehtimoldan xoli emas. Bu g‘oya Alisher Navoiyda savdogar va uning o‘g‘li haqidagi hikoyatda yaqqolroq, butun tafsiloti va xulosasi bilan yoritilgan.

Hikoyatga ko‘ra Adam viloyatida savdo ishlarida mohir, bu sohaning yetuk piri bo‘lgan bir savdogar bor edi. Uning yakka-yu yagona o‘g‘li bo‘lib, juda aql-farosatli edi. Savdogar har o‘n kunda savdo bilan u shahardan bu shaharga qatnardi. Shunday safarlarning birida yo‘lda ketayotgan karvonga qaroqchilar hujum qilishadi. Jon shirinligidan hamma har tarafga qarab qochadi. Shu mojaroda savdogar o‘z jonini qutqardi-yu, ammo o‘g‘lidan ajralib qoldi. Bu g‘am uni butkul tamom qiladi:

Bu g‘amdin jigari topib yoralik,  
Dedi: “Menmen emdi-yu ovaraliq.  
Quyundek yuz urg‘umdurur har taraf,  
Bu xokiy badan bo‘lg‘uncha bartaraf.  
Murodim harimig‘a qo‘ysam qadam,  
Biyobonda sargashtalikdin ne g‘am?!”<sup>1</sup>

Uning belida yashirib qo‘ygan ming oltin puli bor edi, u jamg‘armani belida turganini ko‘rib, farzandini qidirib ketdi. Tinmay yugurib izlab bir ajoyib mamlakatga yetib bordi. Banogoh qarasa bir joyda anchagina odamlar yig‘ilib turibdi. Ularning qo‘lida esa bir asir bo‘lib, uning butun vujudi qonga bo‘yalganidan kimligini fahmlash mushkul edi. Savdogar so‘rab bildiki, tutqunning bunday baloga giriftor bo‘lishiga qon tuhmati sabab bo‘lgan emish. Bu qasosdan qutulish uchun unga ming tillo baho qo‘yibdilar, ammo mablag‘ni beradigan kimsa yo‘q ekan. Holdan toygan savdogar vaziyatni ko‘rgach, ko‘kragiga bog‘lab qo‘ygan naqdinasini olib, ming oltinni u sho‘rpeshona asirni qutqarishga sarflabdi. Keyin qarasaki, u o‘zining jigargo‘shasi – farzandi ekan. Shunda haligi savdogar o‘g‘lidan bunday holatga qanday tushib qolganini so‘radi. O‘g‘li: “o‘sha kuni qaroqchilar meni tutib oldilar. Avval ularning barchasi meni o‘ldirmoqchi bo‘ldilar. Keyin boshimni olish qasdidan kechib, menga shart qo‘yib: “Biz seni o‘ldirmaylik, endi sen biz bilan do‘stlashgin-da, nimaki qilsak

<sup>1</sup>Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.253-bet

sirdoshimiz bo‘lib qol”, – dedilar. Shunday in‘om va‘da qilganlaridan so‘ng o‘lim oldidan chor-nochor ularning shartiga ko‘ndim. Bugun esa bu kishvarga kelib, ular butun xalq bilan urushdilar. Shu mojaroda xalqdan bir kishi shahid bo‘ldi-yu, qaroqchilar tomonidan men xalqqa asir bo‘lib qoldim. Bu holni hokimga arz qilganlaridan so‘ng uning farmoni bilan meni haligi qaroqchilar tomonidan o‘ldirilgan kishining vorislariga xun haqi uchun topshirdilar. Umrimning quyoshi botay deb turganda siz kelib qoldingiz”, – deydi. Xalq bu holdan ogoh bo‘lgach, shohga ham xabar berishni lozim ko‘rishadi:

Ulus voqif o‘lg‘och bu ahvoldin,  
Xabar berdilar shahg‘a ul holdin<sup>2</sup>.

Savdogar o‘ziga oltinlari kerak bo‘lib turgan bir vaqtda “begona”ni o‘limdan qutqarib qolishi natijasida mushkuli oson bo‘lib, o‘g‘lining diydoriga yetishdi. Agar u xudbinlik qilib, pulini qizg‘anganida bolasini boshqa ko‘ra olmasligi muqarrar edi. Saxovati sabab shoh uni yuksak martabali qilib, avvalgidan ham ko‘proq boylikka ega bo‘ldi va eng buyuk orzusi – o‘g‘lini topish baxtiga muyassar bo‘ldi. Ko‘rib o‘tganimizdek, hazrat Navoiy saxovatning sifatlarini keltirish bilan cheklanmasdan, undan keladigan foydaning nechog‘lik qadr-qimmatini buyukligini ochib bergan.

Shoirlar insonni barcha maxluqotlarning afzali, azizi sifatida ta‘riflaydilar. Shu qatorda oda m o‘ziga munosib ishlar bilan shug‘ullanishi lozimligini, turli noma‘qul amallar esa uning nomini bulg‘ashi mumkinligini ta‘kidlaydilar. Hirs, ochko‘zlik, yolg‘onchilik, tamagirlik, maqtanchoqlik kabi illatlar kishini tubanlashtirishini hakimlarning tilidan yoxud hikoyatlar orqali ko‘rsatib berishadi. Jumladan, Abdurahmon Jomiy tuya va tulki haqidagi masalda har kimning ham gapiga kiravermaslik, inson hayotda o‘ziga yuklatilgan vazifani sidqidildan, ixlos, chidam va sabr bilan bajarishi lozimligini, boshiga tushgan mushkul ishlarda badroshli bo‘lish insoniylikdan ekanligini uqtiradi. Masalda keltirilishicha, bir tuya tuzni kondan shaharga eltish bilan shug‘ullanar va bu uning doimiy yumushi edi, ammo bir kuni tulkini uchratib qoladi. Tulkiga arz-u hol qilganida u tuyaga yuk bilan suvga sho‘ng‘ib, ishini yengillashtirish haqida maslahat beradi. Bechora tuya birinchi kuni uning aytganlariga amal qilib, suvga yuk bilan yiqiladi va maqsadiga yetadi. Ikkinchi kuni esa hiyladan xabar topgan xo‘jayin tuyaga tuzning o‘rniga namat ortadi. Bundan bexabar haligi hammol suvga yiqilgach, namat suvni shimib olib, yuki o‘n barobar og‘irlashadi. Shunda qilgan ishidan pushaymon bo‘lib, tulki sha‘niga yomon so‘zlar aytib, ming azobda manzilga yetadi:

Ки бодаш зи рӯи замин ном гум,  
Ки бар ман раво дошт ин уштулум.<sup>3</sup>

Ushbu masal xalq og‘zaki ijodida keng tarqalgan bo‘lib, Ezopda “Ustiga tuz ortilgan eshak” tarzida uchraydi, lekin eshak tulki maslahati asosida emas, balki nogahon suvga yiqilib, yuki yengillashganini anglagach, keying safar yana xuddi shu tarzda yiqiladi. Lekin ikkinchi kuni tuyaga tuz emas, yuvg‘ich ortilgan edi. Shu bois tuya o‘rnidan tura olmay suvga cho‘kib ketadi. Abdurahmon Jomiy ushbu masalni sayqallab, ishlov berib, “Xiradnomayi Iskandariy”ga kiritadi va har bir insonni hayotda

<sup>2</sup>Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. – T.: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2006.254-bet

<sup>3</sup>Абдурахмон Ҷомий. Чилди панҷум. Душанбе: Ирфон. – 1964. 265 бет

mas'uliyatli bo'lishga chorlaydi. "Arastu xiradnomasi"dan keyin kelgan bu masal yunon hakimining so'zlariga isbot sifatda xizmat qilgan. Ya'ni xiradnomalarning avvali Arastu tomonidan aytilgan bo'lib, hakim so'zining so'ngida inson har bir ishni o'ylab, fikr yuritib qilishi lozimligini, boshiga qazodan qanday kulfat kelsa, shukr bilan yengmoq kerakligini uqtiradi. Chunki makr bilan zimmangga yuklatilgan vazifani bajarishdan bo'yin tovlar ekansan, qiyinchiliklar chandon ortib boraveradi, deydi.

"Saddi Iskandariy" dostonida hamma o'z vazifasini sidqidildan bajarishi lozimligi, bu hayotda barchaning o'ziga yuklatilgan yumushlari borligiga ko'p bora ishora qilinadi. Jumladan, Iskandar va gadolik yo'lini tutgan shahzoda o'rtasidagi suhbatda hamda Iskandarning safarga chiqishida uning bu dunyoga adolat o'rnatish, zulmni bartaraf etish uchun kelganligiga shama qilinadi. Yorug' olamda hech bir narsa, xoh u jonli, xoh jonsiz bo'lsin o'z-o'zidan yaratilmagan. U yaratilarning sarvari bo'lmish inson zoti aql-zakosi, tafakkuri bilan alohida ajralib turadi. Dostonda Abu Said Ko'ragon haqidagi hikoyat orqali podshoh o'z qo'l ostidagilarga adolatli bo'lishi, ularga shafqat bilan muomala qilishi kerakligi g'oyasi aks etgan. Agar podshoh amaldorlariga munosabatda odamiylikni unutmaganida, podshohlik rasm-rusumlariga amal qilib, adolat bilan taxtni boshqarganida edi ular qiyin vaziyatda hukmdorini yolg'iz qoldirmagan bo'lishardi.

Jomiy va Navoiy Iskandar haqidagi dostonlarda kibrni qattiq qoralaydilar. Jumladan, "Xiradnomayi Iskandariy" dostonida "Libosi nag'z – so'zi bemag'z yosh suxandon", "Hayit libosini kiyib o'ziga mag'rur boqqan yigit" hikoyatlari orqali bu g'oya ochib beriladi. Har ikkala hikoyatda ham tashqi go'zallikka bino qo'ygan, ammo ko'ngil go'zalligini unutgan yosh yigitlar xususida so'z boradi. Kibr, o'ziga ortiqcha bino qo'yish kishini tubanlashtiradi. Dastlabki hikoyatda tashqi ko'rinishini bezagan, ammo so'zlari ma'nidan benasib yigit dono kishidan dakki eshitadi. Ushbu hikoyat Asqalibus xiradnomasidan keyin keltirilgan bo'lib, hakim insonlarni ikkiyuzlamachi bo'lmaslikka, har odamning ichi-yu tashqarisi bir xil bo'lishi lozimligini uqtiradi. Agar ichingni, ya'ni ko'nglingni tashqi ko'rinishing kabi bezay olmas ekansan, tashqi ko'rinishingni iching kabi qil, deydi. Bu Jaloliddin Rumiyning "Yo asling kabi ko'rin, yoki ko'ringaning kabi bo'l" mazmunidagi hikmatini eslatadi. Hikoyatda bir o'ziga bino qo'ygan, qimmatbaho kiyimlar kiygan yosh yigit hakimlar davrasiga kelib qo'shilganida uni hurmat qilib, to'rga o'tkazishadi. U majlisda juda ko'p gapiradi-yu, ammo so'zlari ma'nisiz, fikrlari xato edi. Shunda majlis ahlidan bir kishi unga tanbeh berib, "Ustingga adras matosidan to'n kiyishdan ko'ra, so'z aytishga no'noqliging bois tilingni tiyganing ma'qul", – deydi:

Чу чома сухан бекаму кост кун

Ба ё чомаро бо сухан рост кун!<sup>4</sup>

"Bayramliboslarinikiyib,

o'zigamag'rurboqqanvaajalo'qiunibudunyodanolibketganyigit"

haqidagihikoyatdahamkibrilikqattiqqoralanadi. Kimki kibrga berilgan bo'lsa, xorlik uning yuzini qora qiladi. Ushbu hikoyat onasining Iskandarga yozgan maktubidan so'ng keltirilgan bo'lib, onaning farzandiga o'gitlari isboti sifatida xizmat qiladi. Xatda bu dunyo oltin-kumushlariga ko'ngil qo'ymaslik, ilm ahlini izzat qilish, kishi martabasi

<sup>4</sup>Абдурахмон Ҷомий. Чилди панҷум. Душанбе: Ирфон. – 1964. 289 бет

ulug' bo'lsa-da kibrga berilmaslik, hurmatga hilm va ochiqko'ngillik bilan erishish, saxiy bo'lish kabi sifatlarga ega bo'lish lozimligi nasihat qilinadi. Keyingi hikoyatga ishora sifatida: "Iqbol – yorug' kun, manmanlik – esa qorong'ilik" ekanligi aytiladi va "Tadbirkorlik lofin urgan ko'p odamning hirs o'qidan jarohatlanganligini ta'kidlaydi". Hikoyat qahramoni ham hayit kuni erta tongdan o'ziga oro berib, ko'zguga boqqarkan dunyoda o'zi kabi yigit yo'qligini o'ylab kibrga beriladi. Ammo hayitga ham yetib bora olmay, nogahoniy o'limdan bu dunyoni tark etadi. Shu bois inson hech qachon kibrga berilmasligi kerakligi ta'kidlanadi. Kibr kishini halokat sari yetaklashi olim-u fozillar tomonidan ko'p bora eslatiladi. Jumladan, O'zbekiston Qahramoni Erkin Vohidov kamtarlik haqidagi she'rida choynak va piyola orqali kibr va kamtarlikni zidlaydi.

Turkiy adabiyotda ilk nasriy asarning muallifi Nosiruddin Rabg'uziy o'zining "Qissasi Rabg'uziy" asarida kibrning qanday oqibatlariga olib kelishini Yusuf Alayhissalom obrazi orqali ochib beradi: Kunlarning birida Yusuf ko'zguga boqib, o'z aksini ko'radi va hayratlanadi. Shunda uning ko'nglida "Shu chiroy bilan qul bo'lganimda sotib olishga kimning kuchi yetar edi", deya o'z ko'rkiga quvongandi. Go'zallikka quvonmoqlikning bahosini ko'rgizdilar. Sotilmoqlikning hikmati shunda". Agar Yusuf Alayhissalom o'z ko'rkiga mahliyo bo'lib, kibrga berilmaganida balki bunday kunlar boshiga tushmasdi.

Alisher Navoiy "Saddi Iskandariy" dostonida Eron shohi Doro, Kashmir podshohi Mallu, Hind Royi, Xitoy hukmdorlari taqdiridagi ba'zi jihatlar orqali bu g'oyani ochib beradi. Doro Iskandarni yosh bola deb mensimaydi, Mallu o'z sehriga ishonadi va unga qarshi jangga otlanadi. Hind va Xitoy hukmdorlari esa uning qudratini ko'rgach, ayblarini tushunib, sulh tuzadilar.

Dostonlarda to'g'rilikning foydalari xususida ham ibratli hikoyatlar mavjud bo'lib, Jomiy "Yolg'onchilar orasiga tushib qolgan rostgo'y" haqidagi hikoyatda haqiqatni boshqalarga singdirish qanchalik mushkul bo'lsa-da, kishi o'z e'tiqodidan kechmasligi lozimligini uqtiradi. Navoiy esa to'g'rilikning mukofoti va yolg'onning zararini hikoyatlar misolida ochib beradi.

"Xiradnomayi Iskandariy" da Aflotunga hikmat aytmoq navbati yetganda u so'zning ma'nisi xususida gapiradi va kimki chiroyli so'zlashni istasa, bezagi to'g'riso'zlik ekanligini ta'kidlaydi. Ammo "so'z so'zlashda va ulardan jumla tuzishda uzoq andisha kerak" (A.Qodiriy). Shu bois ham to'g'ri so'z bo'lsa-yu uni boshqalarga uqtirish mushkul kechsa, uni gapirmagan ma'qul. Hikoyadagi rostgo'y kishi ham Arabistonda tuyaqushni ko'rganligini aytib, ta'rfini keltiradi. Lekin davra ahli (Hindiston) uning so'zlariga ishonmaydilar. Majlisda bo'yni xam bo'lib, xijolatda qolgan kishi Bog'dodga borib, tuyaqushni olib keladi. Oradagi masofa uzoqligi bois rost so'zning isboti uchun bir yil o'tadi. Jomiy bu hikoyatni Aflotun nasihatiga tasdiq sifatida keltirar ekan, "Agarda rost so'zning isboti bir yillik mashaqqatni talab etsa, uni gapirmagan ma'qul", -deydi:

Вале кай сазад ҳарфе аз нуктасанҷ,  
Ки бояд бар исботи он бурд ранҷ.  
Лаб аз даъвие бех, ки дорӣ нигоҳ,  
Ки оӣ далелаш зи яксола роҳ<sup>5</sup>

<sup>5</sup>Абдурахмон Ҷомий. Чилди панҷум. Душанбе: Ирфон. – 1964. 270 бет

Bundan anglash mumkinki, soʻz toʻgʻri boʻlsa ham uni oʻz oʻrnida gapirish kerak. Zero oʻrnida aytilmagan soʻz oʻz egasiga mashaqqat keltirishi, boshiga kulfat boʻlishi mumkin. Furqatning Mashrab gʻazaliga nazira sifatida yozilgan quyidagi gʻazali ham ayni shu fikrga dalil boʻla oladi:

Qosir aqling birla sunʼi Kibriyodin urma dam,  
Bilmagʻon odamga bu nozik suxan lozim emas.

“Saddi Iskandariy” dostonida esa XLIX bob toʻgʻrilik gʻoyasining targʻibiga bagʻishlangan. Navoiy kimki toʻgʻri gapiruvchi boʻlsa, bu dunyoning eng badavlat kishisi shudir, deydi va yolgʻonchilik bilan nom chiqargan kimsa haqida yozadi. U xalq orasida yolgʻonchi deya nom olgan boʻlib, uning toʻgʻri soʻziga ham hech kim ishonmas edi. Bir kuni yolgʻonchining uyiga oʻt ketganda yordam soʻrab qanchalik dod-voy qilmasin eshitganlarning hech biri unga yordam bergani kelmaydi. Oqibatda uning uyi tez orada kuyib kul boʻladi. Shundan soʻng bir dono kishi

Ki: “Yolgʻon angakim farovondurur,  
Chini ham el ollinda yolgʻondurur.  
Agar qilmadi el himoyat sanga,  
Oʻzungdin keraktur shikoyat sanga”<sup>6</sup> deydi.

Bu bilan hazrat Navoiy yolgʻonning, egrilikning salbiy oqibatlarni koʻrsatib beradi va xalq ogʻzaki ijodida keng tarqalgan kampir va uning tik oʻsgan daraxti haqidagi hikoyatni keltiradi. Toʻgʻriligi bois chiroyli imoratga ustun boʻlgan yogʻoch kampirning saodatga erishuviga koʻmak boʻladi. Shu bois kampir tilidan

Ki: “Solding, chu Haq tuz yaratti seni,  
Ham oʻzungni oltun aro, ham meni”<sup>7</sup>, degan jumla ilova qilinadi.

Toʻgʻri oʻsgan chiroyli bir daraxt kishini shuncha xursand qilar ekan, toʻgʻri soʻz va halol bir odamning qilgan ishini, uning fazilatini taʼriflab bitirish mumkin boʻlarmikan? – deydi Alisher Navoiy.

Shuningdek, safar sabab saodatga erishgan ikki doʻst haqidagi hikoyatda yigitlar halollik, toʻgʻrilik va ilmni oʻzlariga pisha qilmaganlarida ulugʻ martabaga erishmagan boʻlar edilar. Shunday ekan, kishiga qachonki, bu sifatlar hamroxlik qilsa, dunyoning eng saodatmand kishi shudir.

Iskandar dunyoni kezib, shunga amin boʻladiki, Tangri uni dasht-u dengizga boshlaganining boisi olamda toʻgʻri, diyonatli, insofli insonlar borligini koʻrsatish edi<sup>8</sup>. Iskandar oʻtgan umridan afsus chekib, shunday xulosaga keladi:

Tangri yoʻl boshlabon dasht u dengizga,  
Bularni koʻrsatmoq istadi bizga.<sup>9</sup>

“Xiradnomayi Iskandariy”da toʻgʻrilik, oʻzaro ishonch, Yaratgan bergan neʼmatlarga shukronalik sabab eshiklari qulfni bilmaydigan insonlar obrazi

<sup>6</sup>Навоий Алишер. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.287 бет

<sup>7</sup>Навоий Алишер. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991.287 бет

<sup>8</sup>М.Мухиддин. [Wisdom in the Praises of the Epic " Saddi Iskandariy"](#) // Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture. 2023.211 б

<sup>9</sup>Навоий Алишер. Садди Искандарий (насрий баёни билан). Таҳрир ҳайъати: А.Қаюмов ва бошқ. –Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. 267 б

to'g'rilikning, halollikning mohiyati nechog'lik ekanini aks ettiradi. To'g'rilik haqidagi fikrlardan shunday xulosa kelib chiqadiki, inson hayotda halol bo'lar ekan uning yori Olloh bo'ladi. U ishlarida yorlaqab, yomonlardan o'zi himoya qiladi.

Insonni aziz qiladigan xislatlardan yana biri uning qanoatidir. Qanoat – tariqat yo'liga kirgan solikning hayotidagi eng muhim jihatlardan biri hisoblanadi. “Xiradnomayi Iskandariy” va “Saddi Iskandariy” dostonlarida qanoat, sabr, chidam kabi insoniy istaklar nafsga qarama-qarshi qo'yilib, hayotiy dalillar asosida ochib beriladi. Jumladan, Abdurahmon Jomiy Faysog'uras tilidan kishi qanoatli bo'lishi lozimligini uqtirib, “Qo'lida katta nonni bo'lsa-da, nonim kichik, ishtaham katta” deya yig'lagan bola hikoyatini misol tariqasida keltiradi va bu bilan Olloh bergan rizqqa shukr qilmaslik yosh bolalarga xos jihat ekanligini ko'rsatadi. Shu bois hakim tilidan quyidagi jumlar keltiriladi:

Машавчунхасонсухраихирс-уоз,  
Ба чизе, ки имрӯз дорӣ, бисоз.  
Махӯр ғам, ки фардо чӣ пеш оядат,  
Дари ризқ бар рӯ кӣ букшоядат.  
Зихӣ тифли нодон, ки дар даст нон  
Бувад баҳри нони дигар хунфишон!<sup>10</sup>

Ya'ni: pastlar kabi xirsga qul bo'lmasdan, bugun nimang bo'lsa-da, unga qanoat qil. Ertaga nima bo'lishi haqida o'ylama, ertaga ham rizqing eshigi ochiladi. Nodon bolagina o'z nonini qo'liga ushlab, o'zgalarning nonini so'rab jonini qiynaydi.

Ushbu hikmatga tasdiq sifatida keltirilgan hikoyat Bog'dod ko'chalarida yuz beradi. Bir kishi yo'lda ketayotganida qo'liga katta nonni ushlab, yig'layotgan bolaga duch keladi. Buning boisini so'rganida esa “Ishtaham katta, nonim esa kichkina. Yeganim sari nonim kamaymoqda. Nonim tugab, qornim och qolishidan qo'rqaman”, - deya javob beradi.

Inson qachonki qanoatni pisha qilsa, qalbi huzur topadi. Alisher Navoiyda aynan shu mavzudagi hikoyat bo'lmasa-da, asarlarining umumiy mazmuniga singdirilgan. Shoir “Mahbub ul-qulub” asarida: “Har kimsadaki bo'lsa qanoat, g'am yo'q”<sup>11</sup>, - deganlarida qanoatning inson hayotida nechog'lik ahamiyati katta ekanligi namoyon bo'ladi. Xususan, dostonidagi “Mashriqdan xazina topib, Mag'ribda halok bo'lgan kishi” haqidagi hikoyatda ochko'zlik, boylikka bo'lgan hirs kabi illatlar bilan qarama-qarshi tarzda sabr-qanoatli bo'lmoqlikning foydalari ochib beriladi. Agar xazina topgan kishi qo'lga kiritgan boyligiga qanoat qilib, Vatanini tark etmaganda edi, shuncha mashaqqatga duchor bo'lib, ham xazinasidan, ham jonidan ayrilmagan bo'lar edi. Shunindek, baliqlar o'zlarini ummonda ekanliklarini his qilib, uylarini tark etmaganlarida edi nahangning ozuqasiga aylanmas edilar. Ular suvda bo'lganlari holda doim suvning qanday bo'lishi-yu rang-ro'yini o'ylab xalovatini yo'qotadilar va oxir-oqibat o'zlarini yo'qlikka duchor qiladilar. Bu qalb ko'zi bilan bog'liq bo'lib, tasavvufiy jihatdan talqin etilsa, “Vahd ul-vujud”, ya'ni Olloh bilan birgalikni anglatadi. Inson xohlasa, hamma ishni amalga oshirishi mumkin. Zero Olloh har birimizning qalbimizda. Uni boshqa joydan qidirishga xojat yo'q.

<sup>10</sup>Абдурахмон Ҷомий. Ҷилди панҷум. Душанбе: Ирфон. – 1964. 286 бет

<sup>11</sup>[www.ziyouz.com](http://www.ziyouz.com). Kutubxonasi. A.Navoiy. Mahbub ul-qulub, 29-bet

Xulosa qilib aytganda, dostonlarda saxovat, adolat, to'g'rilik, qanoat kabi insoniy fazilatlar Iskandar va hakimlar tilidan bayon etilib, kishini to'g'ri yashashga undaydi. "Xiradnomayi Iskandariy" dostoni tarkibiga kiritilgan hikoyatlar hakimlarning xiradnomasiga mutanosib ravishda keltirilgan. Ular biror masala haqida fikr bildirishar ekan, keyingi kelajak hikoyatga ishora qiladilar.

"Saddi Iskandariy" dostonida esa Iskandar sujeti bilan bog'liq tarzda mazmunini aniqlashtiruvchi hikoyat keltiriladi. Undagi g'oya Iskandarning savoli..., Arastuning javobi... deb boshlanuvchi keyingi bobda ochib beriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik, J. 16. – T.: Fan, 2000. B 26
2. Bertels Ye.E. Navoiy. Monografiya (I.K.Mirzayev tarjimai). T.: Tafakkur qanoti. 2015.
3. Chomiy. Xiradnomai Iskandariy. Kritichuskiy tekst. Moskva, Nauka, 1984
4. Erkinov A. Alisher Navoiy "Xamsa"si talqini manbalari. – T.: Tamaddun, 2018.
5. Ismoilov I."Saddi Iskandariy" kompozitsiyasining komparativistik tahlili.Temuriylar davrida yaratilgan "Xamsa"larning komparativistik tadqiqi va ularning sharq adabiyoti taraqqiyotidagi o'rni mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman (6-7 noyabr 2020 y) 186-bet
6. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy (nasriy bayoni bilan). Tahrir hay'ati: A.Qayumov va boshq. – T.: Adabiyot va san'at, 1991.
7. Marc Toutant. Evaluating Jami's Influence on Navai. The Case Studies of the Khiradnama-yi Iskandari and the Sadd-i Iskandari. – 606-652-bb
8. Mukhiddinov M. Professor of SamSU, d.f.f. Wisdom in the Praises of the Epic "Saddi Iskandariy". CENTRAL ASIAN JOURNAL OF LITERATURE, PHILOSOPHY AND CULTURE "EISSN: 2660-6828 | Volume: 04 Issue: 05-May 2023 <https://cajlp.centralasianstudies.org>
9. Navoiy Alisher. Saddi Iskandariy. – T.: G'afur.G'ulom nomidagi NMIU, 2006, 153-, 448-bb
10. Raximovaa G. Alisher Navoiy ijodida ta'lim va tarbiya.// INTEGRATION OF SCIENCE, EDUCATION AND PRACTICE. SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL. 2023.
11. Tohirov S.Q. Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostoni arxitektonikasi haqida. Temuriylar davrida yaratilgan "Xamsa"larning komparativistik tadqiqi va ularning sharq adabiyoti taraqqiyotidagi o'rni mavzuidagi xalqaro ilmiy-nazariy anjuman (6-7 noyabr 2020 y) 190-bet